

ПЛАНІГРАФІЯ І ФОРТИФІКАЦІЙНІ СПОРУДИ ГОРОДИЩ ІСТОРИЧНОЇ БОЛОХІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ

У градобудівельному мистецтві Болохівської землі простежується відображення тих історико-культурних зв'язків, які мали місце в розвиненому середньовіччі Давньої Русі XII-XIII ст. В той час, як і в пізньому середньовіччі, охоронцем і зберігачем стійких будівельних традицій було село, а носієм нових творчих цінностей – місто. Сказане повною мірою стосується Болохівського регіону, на карті якого зафіксовано 27 городищ. Про їхню топографічну будову та про фортифікаційні споруди і піде мова у цьому повідомленні.

Так, територію для створення городищ болохівські будівничі переважно вибирали незабудовану, використовуючи вигідні природні чинники. Найчастіше вони облюбували мисові високі виступи на річках. Найпрактичнішими були трикутні останці, утворені у місці злиття річок. У цьому варіанті передню частину мису використовували для зведення фортець, відомих у літературі як “городища”. Середню мисову частину відводили для посаду. Прилеглу до городища територію планували для селищ.

Матеріали проведених археологічних досліджень показали, що Болохівська земля у XII-XIII ст. була економічно розвиненим і густо заселеним краєм. Дослідженнями встановлено, що городища є рештками важливих економічних і військово-стратегічних центрів, які виникли у процесі феодалізації краю з необхідності його оборони від ворожих вторгнень¹. Більшість із них сплановано на мисових виступах річок.

Укріплені центри мали досить значні розміри: від 1 до 5,5 га. Деякі городища побудовані на рівній місцевості. Фортифікації цих та інших городищ збудовані на високому військово-інженерному рівні. В їх основу покладено архітектурні схеми, добре відомі і поширені в Україні-Русі. Це засвідчує не тільки високий економічно-культурний рівень розвитку цього району, але й спорідненість військово-оборонних об'єктів Давньоукраїнської держави.

У соціальному плані болохівські укріплені центри, як і в інших землях Київської держави, були феодальними замками-містами або сторожовими фортецями². Академік НАН України П.Толочко вважає їх військово-феодальними поселеннями³. Згідно з дослідженнями, рештками таких феодальних замків є більшість болохівських городищ, серед них руїни фортець-замків біля сіл Теліженці і Городища на р.Згар. Їхня економічна база знаходилася у прилеглих до фортець неукріплених селищах.

Одним із найкраще археологічно вивчених значних центрів Болохівської землі є Колодяжин, який до кінця XII ст. був вотчиною київських і волинських князів.

Руїни Колодяжинського городища (площа 1,5 га.) знаходяться на одному з мисових виступів р.Случ поблизу с.Колодяжне Романівського району Житомирської області. З півночі та півдня внутрішній двір оточують високі вали і глибокі рови. Причому, із напільного боку їх знаходяться дві лінії. Вали збереглися на висоту близько 3,5 м. У давнину вони, мабуть, були ще потужнішими. Коли монголо-татари розпочали у 1241 році штурм цього міста, вони поставили до стін 12 стінобитних механізмів

(пороків), але їх виявилось замало, аби зруйнувати укріплення. «І прийшов він до города Колодяжина, і поставив дванадцять пороків. Та не міг розбити стіни і став перемовляти людей. Вони тоді, послухавши злої ради його, здалися і самі перебиті були»⁴. Це єдине літописне повідомлення вказує, що Колодяжин колись мав міцні й потужні укріплення.

Ще одне велике і повністю розкопане городище, яке зникло у вирі війни Давньо-української держави з військами монголо-татарських ханів, знаходиться в околицях с.Городище під Шепетівкою. Вперше це укріплення у 1949 році оглянув П.Третьяков. У 1945 році його обстежував М.Каргер⁵. Стационарними роботами, які проводилися під його керівництвом у 1957-1964 роках, відкрито понад 3,6 га. Практично розкопано всю внутрішню територію городища і його фортифікаційні споруди.

Укріплення біля м. Шепетівки розташоване на мисовому виступі, утвореному течією р.Гуски біля с.Городище. Пам'ятка належить до поселень дводольного типу, складаючись із дитинця (площа 0,63 га.) і посаду (площа 3 га.), укріплених із напільного боку потрійною лінією валів і ровів. Вивченням фортифікаційних споруд зафіксовано рештки дерев'яних клітей, які мали універсальні функції. Будучи збудованими заздалегідь продуманим планом, вони, у разі необхідності, могли прийняти і людей, і худобу, і продовольчі запаси. Двір укріплення був забудований житлами наземного типу.

Добре відомим і дослідженим є також болохівське городище Вали. Знаходиться на мисовому виступі правого берега р.Ікви, навпроти села Теліженці Старосинявського району Хмельницької області. Являє собою рештки земляно-дерев'яної фортеці і прилеглого до неї неукріпленого селища. Площа укріплення 3,5 га, площа селища 23 га⁶. Центральна частина, або дитинець, укріплена трьома лініями валів і ровів, кінці яких сплановані на північ, майже впритул до берегових схилів річки Ікви. Селище знаходиться з напільного боку, звідусіль охоплюючи дитинець. На заході його територія поширена аж до правого берега струмка Віднога. Із півдня і південного сходу селище обмежене будівлями с.Іванківці та лісозахисною смугою, що тягнеться від Іванковець до греблі теліженецького ставу.

Археологічні роботи велися як у фортеці, так і на території селища. Зокрема, у 1973-1975 роках вони проводилися у північній частині укріплення. Далі, аж до 1984 року включно, їх здійснювали у центральній і південно-західній частині пам'ятки. У 1989 році розкопувалася територія селища у місці прилягання його до зовнішнього валу з південного заходу⁷.

У ході робіт фортецю досліджено на площі більш як 0,5 га. Під час розкопок з'ясувалося, що фортифікаційна система городища є комбінованою, складаючись із трьох оборонних ліній. Внутрішня, зокрема, являє собою ряд дубових клітей, які півкільцем охоплюють двір фортеці з напільного боку. Замикала цю конструкцію лінія чотири-стінних зрубів, які, разом із частоколом, закривали доступ на територію фортеці від річки Ікви. Зовнішньою фортифікаційною лінією є земляний насип і рів. По гребеню тягнувся дерев'яний частокіл, виявлений на дні рову у вигляді згорілих брусів⁸.

Добре відоме місто Болохівської землі – Меджибіж Летичівського району Хмельницької області. У першій половині XII ст. цей населений пункт був центром Південнобузької волості Київської землі.

Укріплений центр історичного Меджибожа донедавна археологічно не вивчався. Незначними польовими роботами, які у 1990-х роках проводилися архітектурно-археологічною експедицією Інституту «Укрпроектреставрація», вдалося зафіксувати топографію городища літописного Меджибожа. За даними розкопок, укріплення

датується XII-XIII ст. Його рештки знаходяться на останці при злитті річки Бужка з Південним Бугом. Форма трикутна. Із трьох боків – сходу, півдня і півночі – оборонну міць городища посилюють глибокий яр, річки та їх болотисті заплави. Західна частина (напільна) зруйнована при закладанні фортеці литовсько-польських часів⁹.

Серед болохівських міст, згадуваних літописами у 1241 році з приводу карного походу Данила Галицького, вивчалось також місто Кудин. Руїни цього городища є на західній околиці с.Кудинка Летичівського району Хмельницької області в урочищі Вали. Воно належить до укріплень дводольного планування. Збереглися п'ять рядів валів і ровів, кінці яких спадають до урвища лівого берега р.Південний Буг. У північно-східній частині знаходиться в'їзд.

Розвідковими розкопками 1953 року, які здійснили на городищі дослідники П.Раппопорт і В.Якубовський, з'ясовано товщину культурного шару і первісну висоту фортифікаційних споруд¹⁰.

За 6 км. на південний захід від літописного Кудина розташована резиденція князів цього міста. Вона являє собою невеличку фортецю-супутник, збудовану на високому лівому березі Південного Бугу, навпроти села Суслівці Летичівського району Хмельницької області, в урочищі Вали. Укріплення має еліпсоподібну форму розміром 55x65 м., обмежену з напільного боку підковоподібним валом і ледве помітним ровом. Кінці фортифікацій сплановані до урвища берега річки. В'їзд – у східній частині городища.

Статус заміської резиденції мала й фортеця, розташована за 1,5 км. на північний схід від літописного болохівського міста Губин. Це укріплення займає високий мисовий виступ лівого берега р.Случ в урочищі Стопи Гора, яке є між сучасними селами Губин і Старий Остропіль у Старокостянтинівському районі Хмельницької області¹¹. Площа 0,5 га. Двір фортеці з напільного боку захищений підковоподібним валом, кінці якого сплановані на південь, до річки. З півночі його оточують ще два вали і глибокий яр. Східна частина обмежена яром, південна – крутим схилом і річкою Случ. Поверхня нерівна, поросла чагарниками. Рештки фортеці зазначені на археологічній карті кінця XIX – початку XX ст. Дослідження внутрішнього схилу валу показали, що його споруджено у XII ст. З'ясовано також, що підшва валу спирається на культурні нашарування скіфських часів.

За 15 км. від Меджибожа знаходяться рештки потужного укріплення біля с.Городище Деражнянського району Хмельницької області, яке в літературі згодом стало відоме під назвою Згарське городище, а серед місцевого населення – Город Богів¹².

Центральна частина населеного пункту в урочищі Город Богів являє собою руїни однодольної земляно-дерев'яної фортеці XI-XIII ст. площею 1,3 га. Знаходиться вона за 180 м від південно-західної околиці сучасного с.Городище, на одному із найвищих горбів лівого берега р.Згар, яка, вихопившись на 40-метрову висоту, є найпомітнішою у цій місцевості.

З південного і західного боків пам'ятка охоплена Згаром і його притокою-струмком та широкою заболоченою долиною, яка сягає підніжжя схилів горба. З північного заходу та північного сходу, з так званого напільного боку, фортеця укріплена високим валом і ровом. Висота валу 3,4 м, довжина 150 м. Глибина рову 2 м, ширина 6,4 м¹³.

У північно-східній частині вал розірвано в'їзною дорогою на ширину до 6 м. В'їзд викопано у 30-х роках XX ст. для проведення на території городища земляних робіт. До центру примикають два неукріплені селища.

Розкопками у 1968-1972 роках розкрито 1292 м² внутрішньої площі фортеці і 20 м² території селища, що прилягає до стін укріплення зі сходу. Дослідження у південній і південно-східній частині фортеці здійснено на великих площах.

За 5 експедиційних сезонів повністю досліджено будову валу і рову, а також виявлені інші об'єкти, які функціонували одночасно і разом загинули під час пожежі, що виникла у фортеці в XIII ст.¹⁴

Дослідженнями з'ясовано, що фортеця в урочищі Город Богів зводилась на порожньому, незабудованому місці. Вони показали, що фортифікаційна система пам'ятки була комбінованою і відповідала вимогам того часу. Так, північно-східна частина фортечних укріплень складалася з дерев'яної стіни шириною до 7 м. Рештки її виявлено всередині валу на висоту 3,2 м¹⁵.

Стіну зведено з двох ліній дубових зрубів розміром 5,2х4 або 5х3 м, які засипалися землею. Для заповнення внутрішнього простору землю брали з рову, викопаного біля підніжжя стіни. На дні рову фахівці розчистили рештки підвісного дерев'яного моста, яким фортеця з'єднувалася із зовнішнім світом і контролювався в'їзд і виїзд із неї. До оборонної стіни прибудована лінія житлово-господарських будівель, відомих в археології під назвою порожнистих клітей.

Здобутих археологічних джерел досить, аби побачити в руїнах Города Богів рештки колись могутньої фортеці, збудованої у XII ст. на високому військово-інженерному рівні. В основі її архітектури простежуються оборонні форми загальноєвропейського походження.

Ще одне досить потужне болохівське городище збереглося біля села з одноіменною назвою у Старокостянтинівському районі Хмельницької області. Воно займає, зокрема, вершину гігантського мисового виступу правого берега р.Случ, при впадінні у неї р.Ладижки. Вказане місце населенню села відоме під назвою Замок¹⁶.

Укріплена частина міста, або городище, площею 4,6 га (без валів і ровів) має чотирьохкутне планування. Тобто, рештки фортеці складаються із чотирьох укріплених частин, умовно зафіксованих у польовій документації під назвами Північного, Південного, Південно-Західного і Південно-Східного майданчиків. Із них Північний має самостійну завершену фортифікаційну лінію у вигляді внутрішнього рову й валу. Обидва кінці валу спроектовані на захід, безпосередньо у круті скелисті схили правого берега р.Случ. Крутизна внутрішнього схилу валу по горизонту досягає 18°, крутизна зовнішнього схилу – 45°. Найбільша висота його, у порівнянні з дном, на півночі досягає 9 м, на півдні – 1 м. Майданчик овальної форми, витягнутий з півдня на північ, знижується по вказаній лінії на 4°. Площа 0,45 га¹⁷.

Ця частина городища з північного і північно-східного боків додатково укріплена ще трьома паралельними рядами валів з ровами між ними, які захищають Південний і Південно-східний майданчики городища. Кінці валів і ровів на півночі сплановані до берега р. Ладижки. На південному сході знаходиться в'їзд на територію літописного міста. Таким чином, північна частина укріплення має внутрішню однорядно замкнену, незалежну від інших частин укріплення, фортифікаційну систему у вигляді валу та рову. Зовнішню (північний і північно-східний боки) оборонну систему додатково зміцнюють ще три ряди валів і ровів. Тобто, наявна ще зовнішня друга, зовнішня третя і четверта фортифікаційні лінії. Вал другої лінії досягає висоти 5 м, третьої – 3,5 м, четвертої – 2 м. Поверхня валів задернована, схили їх стрімкі. Так, крутизна внутрішнього схилу валу по горизонту (друга лінія) – 21°, зовнішнього – 26°; третя лінія: внутрішній нахил валу – 12°, зовнішній – 22°. Відповідно, довжина валу другої лінії – 100 м,

третьої – 100 м і четвертої – 75 м. Відстань між вершинами валів першої і другої ліній – 20 м, третьої лінії – 10 м, четвертої – 10 м¹⁸. З цього боку його захищає прямий високий крутий схил р. Случ.

До описаного укріплення примикає Південний майданчик городища м.Губин загальною площею 1,6 га. Він оточений двома паралельними рядами валів і ровів, які півколом охоплюють його з південного і південно-східного боку. Західний бік прилягає до річки. Загальна довжина валів – 435 м, із них внутрішній вал сягає в довжину 175 м, зовнішній – 260 м. Відповідно, висота їх – 5 м і 3,5 м. Відстань між їхніми вершинами по лінії “захід-схід” – до 35 м, по лінії “північ-південь” – до 25 м¹⁹. Із південно-західного і східного боків вони розірвані другою, яку проклало колись місцеве населення. Зі сходу у валах помітні западини-сліди якихось минулих розкопок. Поверхня валів задернована, схили їх круті. Зокрема, внутрішній вал переднім схилом по горизонту досягає 26°, зовнішній вал (із лицьового боку) – 30°²⁰.

У межах цього майданчика помітно виділяється укріплення, зазначене у документах експедиції як Південно-Західний майданчик. Він невеличкий. Площа разом із фортифікаціями ледве складає 200 м² (0,02 га). Територія навколо обведена невисоким однорядним валом довжиною 70 м. Спеціального виїзду на цей майданчик, як і на Північний, нема. Знаходиться це міні-укріплення безпосередньо над р. Случ у місці, з якого проглядається місцевість далеко по річці та із напілля.

Південно-східний майданчик складає значну частку центральної частини літописного Губина. Площа його 8150 м². Цей майдан має серпоподібну форму. З боку р. Случ, його захищає трирядна фортифікаційна система Північного майданчика. З інших боків він прикритий замкнутим однорядним валом, один кінець якого на заході спрямовано до р.Случа, другий кінцем спадає до лівого берега р.Ладижки. Рештки валу добре збереглися зі сходу. З півдня його повністю розсунули при розбудові південної околиці теперішнього села. Губинський укріплений центр знаходиться 9 м над рівнем води у річці. Вся територія задернована і у літній сезон як толока використовується під пасовище власної худоби селян. Із півдня цей середньовічний центр оточує неукріплене селище, про що засвідчує череп'я XII-XIII ст., виявлене там під час землеробських робіт.

Серед болохівських населених пунктів у басейні верхів'їв Случі, які територіально найближче стоять до літописного болохівського міста Деревич, досить значним було місто Полонне. Літописи вказують, що на Полонне 60-х років XII ст. поширювалися дві влади Києва, князівська і церковна. Археологічна експедиція Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, яка працювала у сучасному місті Полонному протягом 1992-1993 рр., до числа князівських володінь відносить городище №1. Руїни його валів розташовані у центрі міста, в районі пізньосередньовічного костюлу і будівлі лікарні, що на лівому березі р.Хомори. Згідно з дослідженими матеріалами, життя на городищі протікало у XII- XIII ст.²¹

Таким же часом датується поселення №2. Розташовується воно трохи на захід від літописного центру, на території сучасної районної ветлікарні. Однак цілковито зраховувати цю пам'ятку до поселень укріпленого типу не можна через відсутність там самих укріплень (фортифікацій). Це неукріплене поселення, швидше, складає територію історичного підгороддя Полонного.

Крім літописних центрів, на території Болохівської землі зафіксовано ще 15 укріплень, яких літопис не згадує. За топографічними особливостями їх можна поділити на три підтипи. До першого належать 9 городищ (Воробіївка, Городище на р.Згар, Суслівці,

Полонне та інші), які є невеликими фортецями площею від 3500 до 10800 м², укріпленими одним рядом валів і ровів²².

Конфігурація укріплень повністю залежить від форми мисів і буває підковоподібною, трикутною і овальною. До більшості фортець прилягають неукріплені селища і курганні могильники.

До другого підтипу належать великі і менші городища біля населених пунктів Довбиші, Гриців, Великі Деревичі, Колодяжне, Пасічна, Старий Остропіль, Теліженці, які виявляють округлі форми фортець, оперезані по периметру лініями валів і ровів. Більшість пам'яток мають точну дату: XII-XIII ст.

Городища третього підтипу мають багаточастинне планування і декілька ліній фортифікаційних комплексів. Розміри їх узгоджуються з особливостями довкільного рельєфу. Такими є укріплені центри в околицях сіл Губин, Кудинки, Михнів, Городище поблизу Шепетівки.

Отже, як показали дослідження, основним видом болохівських укріплень були земляні вали і дерев'яні стіни. Будувалися вони з місцевих матеріалів. Тобто, укріплення являли собою досить складну систему споруд. Зокрема, головною їх частиною були рублені зруби, так звані городні, засипані землею. Ззовні вони укріплювалися земляними скосами, які захищали від вогню і розповзання. Ці схили всередині також мали дерев'яну конструкцію, щоб тримати крутизну. Верхні частини городень виступали на поверхню і служили, власне, стінами, над якими були дахи. З внутрішнього боку, по контуру кільця городень будували кліті, верхня частина яких слугувала бойовим ходом для воїнів.

¹ Терещук К. До питання про локалізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К., 1976. – С. 164-165.

² Довженко В. Про типи городищ Київської Русі // Археологія. – К., 1975. – Вип. 16. – С. 3–14.

³ Толочко П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. – С. 162.

⁴ Юра Р. Древній Колодяжін // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1962. – Т. 12. – С. 57, 123.

⁵ Каргер М. Отчёт о раскопках Галицко-Волынской археологической экспедиции Ленинградского отделения Института археологии Академии Наук СССР // Архив Санкт-Петербургского Института Материальной Культуры. – 1964. – С. 10.

⁶ Древняя Русь. Город. Замок. Село. – М., 1985. – С. 69.

⁷ Толочко П. Древнерусский феодальный город. – К., 1989. – С. 197.

⁸ Якубовський В. Розкопки болохівського міста Вали // Матеріали науково-практичної конференції "Меджибіж: 850 років історії". – Меджибіж, 1996. – С. 26.

⁹ Толкачов Ю. Архітектурно-археологічні дослідження фортеці в Меджибожі // Матеріали науково-практичної конференції "Меджибіж: 850 років історії". – С. 14-15.

¹⁰ Раппопорт П. Города Болоховской земли // КСИИМК. – М., 1955. – Вип. 57. – С. 52–59.

¹¹ Якубовський В., Гасюк Л. и др. Исследования на территории Хмельницкой области // Археологические исследования на Украине в 1976–1977 гг.: Тезисы докладов XVII конференции Института археологии АН УССР. – Ужгород, 1978. – С. 112.

¹² Якубовський В. Пошуки мертвого міста // Жовтень. – 1971. – №12. – С. 105.

¹³ Якубовський В. Археологічні дослідження Болохівської землі // Наукові праці історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. – К. -П., 1995. – Т. 1. – С. 89-91.

¹⁴ Там само. – С. 90.

¹⁵ Винокур І., Гуменюк С. Археологічні пам'ятки Хмельниччини. – К. -П., 1965. – С. 35.

¹⁶ Винокур І., Якубовський В., Журко О., Мегей В. Звіт про розкопки городища літописного Губина археологічною експедицією Кам'янець-Подільського державного університету в 1998 році. – К. -П., 1999.

¹⁷ Винокур І., Якубовський В., Журко О., Мегей В. Дослідження літописного Губина // Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 рр. – К., 1998. – С. 63-65.

¹⁸ Там само. – С. 64.

¹⁹ Там само. – С. 65.

²⁰ Раппопорт П. Города Болховской земли // КСИИМК. – М., 1955. – Вып. 57. – С. 59.

²¹ Винокур І., Мегей В. Археологічні дослідження в місті Полонному (1992-1993 рр.) // Полонному 1000 років: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Полонне, 1995. – С. 9.

²² Якубовський В. Археологічні дослідження Болхівської землі // Наукові праці історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. – К. -П., 1995. – Т. 1. – С. 89.

Василь Якубовський, Алла Шабаліна.

Планіграфія і фортифікаційні споруди городищ історичної Болхівської землі.

Автори статті, використовуючи матеріали власних археологічних досліджень суттєво доповнюють матеріали по історії та економіці літописних міст Болхівської землі, зокрема їх топографічну та фортифікаційну структуру.

Vasyl Yakubovskiy, Alla Shabalina.

Planigraphy and Fortification Structure of the Sites of Ancient Settlements of the Historical Bolokhiv Land Territory.

The authors of the article, using the materials of their own archaeological researches, significantly supplement the materials on history and economy of the annalistic towns of Bolokhiv land, in particular their topographical and fortification structure.